

<https://doi.org/10.15407/eip2021.03.07>

УДК 332.7+339.9

JEL : F23, F63, Q01, Q15

Володимир Сіденко¹

ГЛОБАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНОГО РИНКУ В УКРАЇНІ: МОЖЛИВОСТІ ТА РИЗИКИ ДЛЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

У статті розглядаються глобальні чинники впливу на сільський розвиток в умовах лібералізації ринку землі сільськогосподарського призначення в Україні. Визначається вплив глобальних процесів та глобального капіталу на розвиток національних фермерських господарств, розподіл доходів та доступ до земельних ресурсів, процеси виробництва та справедливого розвитку. Доведено, що процеси глобалізації, зумовлюючи посилення концентрації агропродовольчого виробництва та бізнесу і збільшення ролі великих транснаціоналізованих корпорацій, спрямовані насамперед на експлуатацію вже наявних порівняльних переваг країни, а не їх нароцтування, і зумовлюють становлення в багатьох приймаючих країнах моделі подвійної економіки, розщепленої в технологічному та соціально-економічному вимірах на якісно неоднорідні сектори.

Автор доходить висновку, що хоча глобальні чинники аграрного виробництва і можуть чинити умовно позитивний вплив в макроекономічному аспекті, домінування на ринку багатонаціональних (транснаціональних) компаній, великих компаній-експортерів та фінансово потужних суверенних фондів добробуту може створювати ризики та загрози витіснення з ринку для українського фермерства та призводити до блокування сталого розвитку сільських територій. При цьому відбуватиметься перетворення агросектора України на сировинну ланку глобальних ланцюгів виробництва продовольства, керованих великими транснаціоналізованими структурами, створення всередині економіки України своєрідного сировинного анклаву транснаціоналізованого виробництва.

¹ Сіденко, Володимир Романович – д-р екон. наук, член-кореспондент НАН України, науковий консультант Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, головний науковий співробітник ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" (вул. П. Мирного, 26, Київ, 01011, Україна), ORCID 0000-0002-4195-5351, e-mail: v_sidenko@ukr.net

У статті стверджується, що в сучасному світовому господарстві, де відбуваються кардинальні трансформації та зростає невизначеність, земля ставатиме дедалі ціннішим активом, привабливим не лише для аграрних виробників, а й для земельних спекулянтів та загалом тих, хто намагається зберегти вартість своїх активів в умовах зростаючих глобальних ризиків. За таких умов інвестиції в землю зовсім не обов'язково сприятимуть розвитку аграрного виробництва, оскільки спекулятивний капітал в умовах поширення очікувань щодо тривалого та істотного підвищувального тренду цін на земельні ділянки братиме гору над виробничим аграрним капіталом. Загалом це може призвести до істотного зростання вартості сільськогосподарського виробництва і цін на продовольство.

Автор доводить, що лібералізація земельного ринку зумовлює зростання ризиків переходу контролю над земельними ресурсами України до іноземців (суверенних фінансових фондів держав, провідних міжнародних корпорацій), зважаючи на їх кардинальне переважання за обсягом доступних фінансових ресурсів для придбання землі, порівняно з тими, які мають резиденти України.

У статті обґрунтовується комплекс політичних заходів та інструментів національної політики, необхідних для мінімізації ризиків, пов'язаних із запровадженням в умовах глобалізації вільної купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення, що відповідають принципам регулювання Європейського Союзу².

Ключові слова: ринок землі сільськогосподарського призначення, сільський розвиток, глобалізація, глобальний капітал, багатонаціональні (транснаціональні) корпорації, суверенні фонди розвитку, економічні та соціальні ризики і загрози

Зняття в Україні з 1 липня 2021 р. мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення та запуск ринку цих земель стали визначними подіями, які, напевно, матимуть величезні економічні та соціальні наслідки для розвитку України. Це питання, що вже стало ареною гострої політичної боротьби, викликає водночас і дуже гострі дискусії в середовищі економістів та соціологів, – що не є дивним, зважаючи на дуже складний, багатоаспектний характер зазначеної проблеми та далеко не однозначний історичний досвід щодо здійснення аграрних перетворень на території нинішньої України.

² Підготовлено у рамках наукового проєкту «Просторова справедливість у землекористуванні для сталого розвитку сільських територій», який виконується відповідно до Постанови Президії НАН України від 23.12.2020 р. № 296 (державний реєстраційний № 0120U100816).

Для більшості дослідників зазначеного ключового питання аграрної реформи проблема земельного ринку виступає не лише як суто економічний актив, лібералізація якого, за задумом реформаторів, має вивільнити сили економічного розвитку в українському селі та перетворити Україну на світову сільськогосподарську «супердержаву» [1]³. Це насамперед питання ціннісне, глибоко вкорінене у національний менталітет та українську культуру в її широкому розумінні. Воно становить основу життєвого укладу і визначає перспективи соціальної організації в українському селі.

Саме зважаючи на викладене вище, проблема запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення потребує дуже широкого, міждисциплінарного, а не вузького економічного підходу. Адже лише на перетині різних зрізів аналізу можна побачити контури справді соціально відповідального рішення, що вело би українське суспільство в напрямі сталого розвитку.

Українською важливою обставиною процесу запровадження земельного ринку в Україні є те, що цей процес відбувається в умовах включення країни у глобальні економічні процеси. Останні дуже істотно модифікують дію різноманітних механізмів розподілу та обміну, – і без досконалого розуміння цих особливостей ми можемо наражатися на суттєві ризики та загрози при реалізації курсу аграрних перетворень.

Метою цієї статті є дослідження саме цих глобальних чинників, які можуть кардинально впливати на перебіг аграрної реформи в Україні та, врешті-решт, принести зовсім не ті результати, на які розраховують та які пропагують українському суспільству його реформатори. Автор до певної міри намагається продовжити цим дослідженням ту лінію аналізу, яку вже започатковано в Україні соціально відповідальними дослідниками земельних перетворень, зокрема О.Бородіною [3], авторами змістовної аналітичної доповіді "Земельний ринок: існуючі загрози для України та необхідні запобіжники" [4] та іншими дослідниками [5].

Вплив глобальних процесів та глобального капіталу на розвиток національних фермерських господарств, розподіл доходів та доступ до земельних ресурсів

З 1980-х років у світі спостерігався надзвичайно стрімкий розвиток процесів глобалізації економіки, який досяг апогею наприкінці 1990-х років. Його наслідком стало становлення глобального капіталу як провідного структуроутворюючого фактора, що чинив і усе ще продовжує чинити величезний вплив на динаміку та характеристики розвитку національних економік.

Звичайно, цей вплив не є однаковим стосовно різних секторів національної економіки і специфічно проявляється в різних сферах: є максимальним у т.зв. глобальних галузях (сектори енергетики, інформаційно-комунікаційних технологій, фармацевтики та виробництва складної медичної техніки, автомобілебудування, галузі фінансових, інформаційних, туристич-

³ Аналітичне обґрунтування цієї політичної парадигми наводиться в Білій книзі «Стратегія розвитку земельних відносин в Україні» [2].

них послуг, зв'язку та ін.), і дещо меншою мірою – у сферах, безпосередньо пов'язаних із задоволенням повсякденних базових потреб населення. В останніх попит значною мірою формується під впливом національно або регіонально визначених модусів споживання, що, у свою чергу, утворювалися та консолідувалися в рамках відповідних культурних моделей тих чи інших суспільств. Сфера агровиробництва, безумовно, належить саме до зазначеної другої групи, де вплив транснаціональних структур, як правило, є порівняно меншим і де національний капітал посідає здебільшого провідні позиції.

Водночас слід мати на увазі, що останніми роками проявився виразний спадний тренд у міжнародних інвестиціях. Якщо у 2016 р. річні обсяги припливу прямих іноземних інвестицій (ПІІ) становили у світі величину понад 2 трлн дол. США, то лише чотири роки потому (2020 р.) вони скоротилися більш ніж удвічі – до 999 млрд дол. США – рівня, що на 20% нижчий за річний рівень інвестицій у період виходу в 2009 р. із глобальної фінансово-економічної кризи та нижчий за рівень 2005 р. [6, с. 2]. Цей вражаючий спад лише частково може бути пояснений коронакризою; він має більш глибинний характер і відображає, по суті, кризу самої моделі неоліберальної глобалізації, за якої зростання торгівлі тривалий час випереджало зростання ВВП, а зростання міжнародних інвестицій значно перевищувало зростання міжнародної торгівлі. Цей тренд більше не діє: навпаки, падіння міжнародних інвестицій у період коронакризи істотно випереджає скорочення оборотів торгівлі та ВВП.

Ці нові тренди значною мірою пов'язані з істотним посиленням національного регулювання міжнародних інвестицій. Якщо ще кілька років тому розподіл заходів національної політики стосовно міжнародних інвестицій відбувався явно на користь заходів із лібералізації інвестиційних режимів, то нині ситуація змінюється. Лише 59% усіх заходів національної інвестиційної політики в 2020 р. були спрямовані на заохочення іноземного інвестування, тоді як 41% (рекордно високий показник за всі роки спостережень) – на їх обмеження або регулювання: загальна кількість таких заходів у 2020 р. зросла більш ніж удвічі, причому головним драйвером стали міркування впровадження механізмів скринінгу на предмет дотримання національної безпеки у т.зв. чутливих секторах [6, с. xi], до яких, безперечно, відносяться і галузі, дотичні до національної продовольчої безпеки.

На відзначеному тлі скорочення абсолютних обсягів перетікання капіталів відбуваються істотні структурні зрушення в потоках міжнародних інвестицій. З позиції предмету цього дослідження інтерес представляють насамперед деякі зміни в процесі злиттів та поглинань, оскільки саме цей процес пов'язаний не стільки зі створенням власності, скільки з її перерозподілом (зміною власників). Так, дані ЮНКТАД свідчать про такі зрушення у цьому аспекті (табл. 1).

Таблиця 1

Чисті транскордонні злиття та поглинання по секторах та окремих галузях, 2017–2020 рр.

Сектор/галузь	Вартість, млрд дол. США				Кількість угод			
	2017	2018	2019	2020	2017	2018	2019	2020
Загалом	694	816	507	475			7118	6201
Сировинний сектор	24	39	37	25			433	658
Обробна промисловість	327	307	243	228			1633	1136
Послуги	343	470	227	221			5052	4407
Галузі з найвищими вартісними обсягами операцій (2020) щодо злиттів та поглинань								
Галузі першої десятки в 2020 р.								
Харчові продукти, напої та тютюн	88	55	20	86	227	205	193	136
Інформаційно-комунікаційна галузь	39	116	25	80	611	1173	1312	1248
Фармацевтика	..	58	98	56	..	182	186	211
Електроніка та електричне обладнання	26	42	21	40	307	257	279	165
Комунальні послуги*	54	38	12	33	171	191	190	190
Зв'язок	..	..	6	29	..	..	84	61
Фінансові послуги та страхування	59	108	49	28	617	599	619	562
Добувна промисловість	23	38	35	24	466	329	354	527
Операції з нерухомістю	..	..	37	22	..	..	436	327
Торгівля	12	35	16	18	486	501	575	496
Галузі, що входили до першої десятки в 2017–2018 рр.								
Ведення бізнесу	107	87	66	..	1817	1327	1156	..
Хімічна промисловість	65	119	35	..	198	158	152	..
Транспорт та зберігання	23	46	20	..	306	229	249	..

* У 2017–2018 рр. – «виробництво та постачання електроенергії, газу та води».

Джерело: складено на основі даних UNCTAD [7, с. 9; 8, с. 17; 6, с. 12].

Галузь з виробництва харчових продуктів, навіть зазнавши помітного скорочення загальної кількості угод із транскордонного придбання активів за їх вартісними обсягами, стала у 2020 р. лідером за загальною сумарною вартістю операцій, випередивши такі глобальні галузі, як інформаційно-комунікаційна, фармацевтика, електроніка та електричне обладнання, фінансові послуги та страхування. Це може здаватися парадоксом, але насправді нічого дивного тут немає. Адже в умовах прискорення кардинальних технологічних змін (четвертої промислової революції) високотехнологічні глобальні галузі розвиваються головним чином не через придбання вже існуючих активів, а шляхом формування нових активів – на новій технологічній основі, а отже – через вкладання капіталу в утворення нових підприємств, а не придбання старих активів.

Висунення на перше місце за обсягами злиттів та поглинань харчової галузі – феномен зовсім іншого походження, який не має такої тісної прив'язки до технологічних трансформацій. Він, скоріше, свідчить про наростаючий дефіцит продовольства у світі, і не стільки в поточному моменті (хоча пандемія COVID-19 зіграла негативну роль у цьому аспекті), скільки на перспективу – у зв'язку з виходом на світовий ринок багатьох нових країн-імпортерів зі зростаючими доходами (насамперед зі Східної Азії та, до певної міри, – країн Африки та Близького Сходу) та головним чином – із наростаючими кліматичними змінами, що загрожують суттєвим загостренням проблем стабільності аграрного виробництва. Зважаючи на останнє, міркування продовольчої безпеки, з одного боку, та можливості отримання додаткових прибутків унаслідок дефіциту продовольства – з іншого боку, диктують наростання інтересу до придбання активів у цій сфері. Зрозуміло, що такий зростаючий інтерес стосується усього агропродовольчого сектора в широкому сенсі, а не лише галузі з обробки сільськогосподарської сировини, оскільки в сучасному світі важко уявити собі ефективні бізнес-стратегії поза формуванням стабільних ланцюгів створення доданої вартості.

Слід відзначити, що до останнього часу транснаціональні економічні структури (багатонаціональні корпорації – БНК, за сучасним визначенням ЮНКТАД) не відігравали помітної ролі серед найбільших світових корпорацій, що оперують транскордонно. Проте під впливом новітніх мотивацій та інтересів, що виникають і посилюються в сучасному кризовому світі, така ситуація може змінюватись. При цьому як в міжнародних масштабах загалом, так і всередині окремих країн, скоріш за все, проявлятиметься тенденція до посилення ролі великих компаній із розгалуженими міжнародними зв'язками і напрямками діяльності. Тобто діятимуть певні чинники в напрямі *посилення концентрації агропродовольчого виробництва та бізнесу і збільшення ролі великих корпорацій у цій сфері*. Зазначена тенденція вже простежується, причому демонструє провідну роль великих компаній США (див. табл. 2).

Як видно із зазначеної таблиці, абсолютна більшість із присутніх у цьому топ-списку міжнародних компаній уже активно оперує на ринку України. Вони стають реальним суб'єктами з формування відповідних міжнародних виробничих систем, із включенням у глобальні та макрорегіональні мережі створення доданої вартості відповідних українських активів, які можуть посилити глобальну конкурентоспроможність та забезпечити максимізацію прибутків. Абсолютно зрозуміло, що серед цих активів для міжнародного капіталу найбільшу цінність представляє українська земля, що, незважаючи на багаторічне варварське використання, все ще має видатні показники природно даної родючості порівняно з багатьма іншими країнами світу.

Таблиця 2

Топ-10 найбільших агрокомпаній* світу, 2020 р.

Місце	Назва компанії	Дохід, млрд дол. США	Місце розташування штаб-квартири	Показники транснаціоналізації**	Профіль діяльності в аграрному секторі
1	<i>Cargill</i>	114.69	Minnetonka, штат Minnesota, США.	Філії в 66 країнах, 25% сукупного зернового експорту США	Сільськогосподарські послуги, рослинництво та тваринництво, продовольство, охорона здоров'я та фармацевтика, управління промисловими та фінансовими ризиками, сировина.
2	<i>The Archer-Daniels-Midland Company (ADM)</i>	64.34	Chicago, штат Illinois, США.	270 підприємств та 420 об'єктів заготовлї врожаю в усьому світі	Кукурудзяний сироп, кукурудзяний сироп з високим вмістом фруктози, корми, етанол, біоенергія та харчові продукти.
3	<i>Bayer</i>	51.18	Leverkusen, Germany	616 філій, присутність у 111 країнах. Одна з провідних компаній у галузі рослинництва у світі: понад 35 дослідницьких пунктів та 175 пунктів розведення в усьому світі.	Ветеринарні препарати, пестициди, насіння, біотехнології рослин. У 2018 придбала <i>Monsanto</i> – провідного виробника генно-інженерних культур, за 63 млрд дол. США. <i>Bayer CropScience</i> розробляє генетично модифіковані культури та пестициди.
4	<i>John Deere</i>	37.35	Moline, Illinois, U.S.		Сільське господарство, будівництво, лісове господарство, споживче та комерційне обладнання, дизельні двигуни, автомобілі.
5	<i>CNH Industrial</i>	28.1	London, United Kingdom	Корпоративні офіси в Amsterdam та Basingstoke	Сільськогосподарське обладнання (<i>Case IH, New Holland</i>), будівельне обладнання, вантажні автомобілі та комерційний транспорт, автобуси, спеціальний транспорт.
6	<i>Syngenta</i>	23	Basel, Switzerland	Третє місце у світі за продажами насіння та біотехнологій. Має вісім основних товарних ліній, які розробляє та продає по всьому світу.	Геномні дослідження. Його п'ять лінійок пестицидів – це селективні гербіциди, неселективні гербіциди, фунгіциди, інсектициди та догляд за насінням. Три лінійки продуктів для насіння включають кукурудзу та овочі, інші польові культури та овочі.

Місце	Назва компанії	Дохід, млрд дол. США	Місце розташування штаб-квартири	Показники транснаціоналізації**	Профіль діяльності в аграрному секторі
7	<i>DuPont</i>	21.57	Wilmington, Delaware, U.S.	277 філій із присутністю в 58 країнах. DuPont – одна з найбільших у світі хімічних компаній за обсягами продажів.	Хімікати для агросектора.
8	<i>Nutrien</i>	19.6	Saskatoon, Saskatchewan, Canada	Найбільший виробник калійних речовин і третій за величиною виробник азотних добрив у світі.	Виробництво добрив.
9	<i>Yara International</i>	12.9	Oslo, Norway		Хімічна компанія з виробництва азотних добрив, нітратів, аміаку, сечовини та інших хімічних речовин на основі азоту.
10	<i>BASF</i>	6.8	Ludwigshafen, Germany	666 філій, присутність у 93 країнах. Найбільший виробник хімічних речовин у світі. Управління шістьма інтегрованими виробничими майданчиками та 390 іншими виробничими центрами в Європі, Азії, Австралії, Америці та Африці.	Виробництво хімічних речовин, пластмас, хімічних речовин, каталізаторів, покриттів, технологій рослинництва.

* У наведеній таблиці, відповідно до підходу ОЕСР, термін "агрокомпанія" трактується розширено і включає не лише компанії, що оперують безпосередньо у сфері сільськогосподарського виробництва, а й у пов'язаних із сільським господарством галузях.

** Враховано дані бази даних ОЕСР – OECD-ADIMA-FY2019-Indicators (03.06.21) [9].

Джерело: [10].

Реально можливе посилення ролі великого транснаціоналізованого капіталу в розвитку агропродовольчого сектора матиме істотний вплив на місце і можливості розвитку менших за розміром учасників агропродовольчого виробництва, включаючи насамперед фермерські господарства, і створюватиме загрозу обмеження їх ролі в аграрному виробництві, їх витіснення з ринку під впливом цінових конкурентних переваг, сформованих або посилених під впливом кращого глобального доступу до ресурсів виробництва. Накопичений у світі досвід діяльності ТНК (БНК) свідчить про те, що їх стратегії в багатьох випадках не лише не підтримують національні пріоритети розвитку, а навпаки – можуть істотно коригувати національне економічне середовище та його структуру, зчиняючи істотний вплив на формування потоків товарів та послуг, капіталів, робочої сили, а також на розмір та структуру джерел утворення доходів. При цьому, як правило, міжнародні корпорації *не прагнуть розвивати конкурентні переваги приймаючої країни, а експлуатують уже наявні порівняльні переваги*, які, якщо йдеться про регіони менш розвинених країн, пов'язані насамперед із наявністю відносно дешевих природних ресурсів або ресурсів робочої сили. Політика цих компаній у побудові глобальних мереж доданої вартості спрямована на закріплення за країнами базування ТНК (БНК) найбільш вигідних ланок цих мереж, де продукується основна маса доданої вартості. Як наслідок, економічне зростання у приймаючих країнах у більшості випадків прискорюється, але таке зростання далеко не завжди супроводжується відповідною диверсифікацією структур національного виробництва та виходом на більш високі щаблі продукування доданої вартості. Звідси виникає парадоксальна *модель зростання без розвитку*, що призводить до збільшення відставання від найбільш розвинених країн світу. І лише ті країни, які здатні проводити активну структурну політику розвитку (як це робили і роблять нині, наприклад, країни Східної Азії) здатні використовувати діяльність ТНК (БНК) на своїй території на користь довгострокових національних стратегій розвитку.

Показовим у цьому сенсі є розвиток органічного сільського господарства, яке спирається на новітні аграрні технології і може надавати можливості реалізовувати продукцію за значно вищими цінами, а отже, приносити доходи, істотно вищі за середні. Країнами-піонерами в цій сфері виступають європейські держави з високим рівнем доходів, в яких частка площ, зайнятих під органічне сільське господарство, в 2018 р. становила: у Німеччині – 7,34%, Данії – 10,45%, Швейцарії – 10,60%, Фінляндії – 13,09%, Швеції – 20,24%, Австрії – 24,09%, тоді як в Україні, яка заявляє, що претендує на роль "житниці Європи", ця частка становила лише 0,75% [11]. У перерахованих європейських країнах – лідерах в галузі поширення органічного сільського господарства – успіхів досягнуто аж ніяк не завдяки великим транснаціоналізованим аграрним компаніям. Адже ці технології вимагають зовсім не дешевих ресурсів, а високої кваліфікації; вони є працемісткими, потребують перманентного нагляду за процесами виробництва.

Не можна заперечувати, що ставка на великі аграрні корпорації може мати тимчасовий економічний ефект у вигляді припливу капіталів, зростання обсягів продажів за кордон та збільшення тим самим доходів. Проте слід мати на увазі, що створювані ТНК (БНК) у багатьох країнах "третього світу" мережі інтернаціоналізованого виробництва та збуту мали властивість утворювати своєрідні анклавні в національній економіці. Доходи, які генеруються в цих анклавах, значною мірою замикаються в їх межах і розподіляються насамперед на користь бенефіціарних власників міжнародних корпорацій. Вони дуже незначною мірою піддаються дифузії на користь більш широких кіл суб'єктів національної економіки – внаслідок того, що власникам цих компаній здебільшого не дуже цікаві національні виробники товарів та послуг (окрім виробників інфраструктурних послуг загального користування: постачання енергії, води, газу).

Саме тому розвиток цих міжнародних структур створює т.зв. *ефект подвійної економіки*⁴, "завдяки" якому процвітає обмежене коло власників великих експортоорієнтованих, інтернаціоналізованих компаній, тоді як великі маси малих та середніх виробничих структур, в яких задіяна більша частина населення країни, може деградувати або стагнувати, консервуючи архаїчні соціально-економічні структури.

Поширення ТНК (БНК) у менш розвинених ареалах може мати наслідком зовсім не прискорення її розвитку, як на цьому наголошують адепти нео-лібералізму, а *розщеплювати економіку в технологічному та соціально-економічному вимірах на якісно неоднорідні сектори, що дуже слабо взаємодіють один з одним*. У такій подвійній, структурно розщепленій економіці в принципі не може бути ефективного накопичення і ринкового розподілу ресурсів, оскільки чисто ринкові критерії підштовхуватимуть до інвестицій лише в більш розвинених, більш інтернаціоналізованих районах і секторах, тоді як відсталі регіони і сектори взагалі не зможуть забезпечувати будь-яких істотних заощаджень. Цей феномен має загальноекономічний характер, і він повною мірою відноситься до аграрної сфери.

Таким чином, *політика залучення іноземного капіталу та великих багатонаціональних корпорацій має бути гранично виваженою та вбудованою в національні пріоритети соціально-економічного розвитку та бути надійно вмонтована в національні механізми, які забезпечують пріоритет національних стратегічних інтересів*.

⁴ Концепція (або модель) "подвійної економіки" (dual economy) відштовхується від наявності в економіці країни двох різних секторів, які істотно різняться за рівнями розвитку, технологій та структурами попиту. Ця концепція первісно була розроблена ще в 1950-ті роки в рамках досліджень економіки розвитку (development economics). Одним з її фундаторів вважають Julius Herman Boeke [12], який описав у своїй роботі на прикладі Індонезії модель співіснування сучасного та традиційного секторів в економіці колоніального типу. Ці вихідні положення були розвинені майбутнім Нобелівським лауреатом (1979 р.) Артуром Льюїсом [13], який сформулював постулати "моделі двосекторної економіки" (dual-sector model). І хоча наступні емпіричні дослідження не завжди підтримували наявність такого ефекту, саму можливість такої парадигми не можна заперечувати, якщо національна політика розвитку є слабкою, а уряд країни спирається виключно на "невидиму руку ринку".

Глобальні чинники умовно позитивного впливу лібералізації земельного ринку на вітчизняне аграрне виробництво та процес справедливого просторового розвитку сільських територій в Україні

Лібералізація земельного ринку – незалежно від намірів авторів цієї реформи – створює *можливості для концентрації земельних угідь у руках великих аграрних корпорацій, орієнтованих на експорт*. Це підтверджується практичним досвідом багатьох країн світу, і навряд чи Україна становитиме тут виняток. Як наслідок, ці великі корпорації отримуватимуть істотний за обсягом додатковий ресурс для нарощування експорту сільськогосподарської продукції на зовнішні ринки, формування усталеної сільськогосподарської спеціалізації України в рамках світового господарства. Специфікою України, однак, є те, що якщо в абсолютній більшості випадків у світі формування таких аграрних експортоорієнтованих моделей відбувалося у контексті переходу від архаїчних традиційних структур общинної, або родово-племінної, економіки країн "третього світу", в Україні це відбувається у контексті деіндустріалізації – *реверсивного руху від індустріальної до аграрної економіки*. Для більшості країн "третього світу", навіть затиснутих в обмежувальні рамки моделі "подвійної економіки", така структурна еволюція все ж означала певний прогрес, оскільки вела до відкриття зовнішньому світу стагнуючих та нездатних розвиватися традиційних структур організації економіки, накопиченню в окремих з них ресурсів, які згодом могли бути використані для ривку в розвитку (про це свідчить приклад країн Східної Азії, тієї ж Індонезії, на матеріалах якої була первісно сформульована концепція подвійної економіки). Для України ситуація виглядає зовсім в іншому ракурсі: аграризація міжнародної спеціалізації країни, що колись належала до світової еліти країн, здатних виробляти літаки та ракетно-космічну техніку, демонструє процес структурного спрощення та зменшення потенціалу накопичення ресурсів для розвитку – через що країна стає хронічним клієнтом (пацієнтом) міжнародних фінансових організацій.

Безумовно, відкриття земельного ринку матиме певні позитивні макроекономічні ефекти тимчасового характеру. Адже посилення процесу формування аграрної спеціалізації створює підґрунтя для забезпечення зростаючих валютних надходжень в економіку України і діє загалом у напрямі досягнення та підтримання зовнішньої рівноваги економіки, стабільності її платіжного балансу. Адже саме агропродовольчі компоненти українського експорту останніми роками стали його найголовнішими драйверами і до певної міри поки що компенсують втрату ринків по інших позиціях (див. рис. 1).

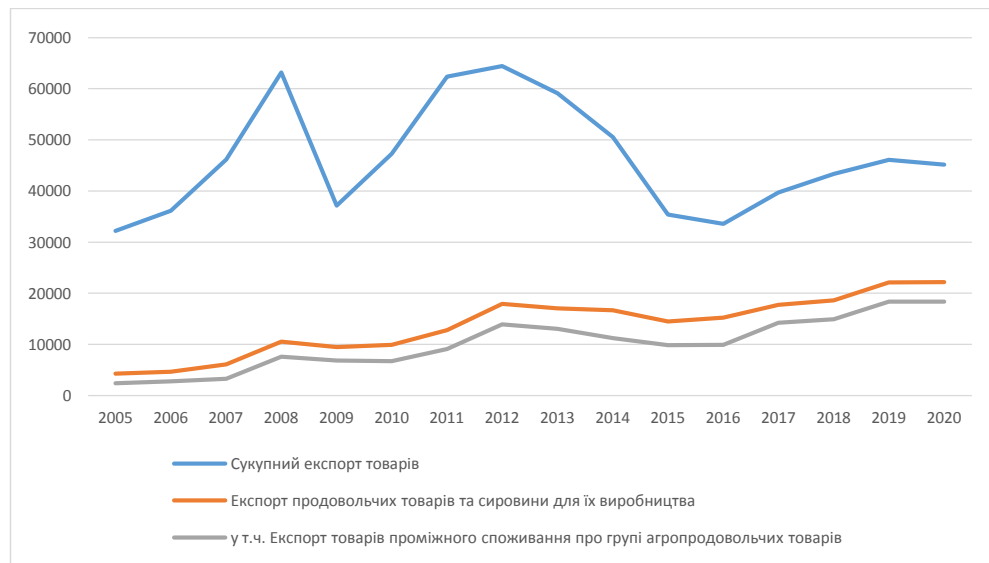

Рис. 1. Динаміка товарного експорту України, 2005–2020, млн дол. США
Джерело: складено за даними статистики НБУ [14].

Становлення в Україні моделі експортоорієнтованого агропродовольчого зростання спирається головним чином саме на тандем великого агробізнесу – великі агрохолдинги українського походження та іноземні транснаціональні компанії, що діють в аграрній сфері та збільшують інвестиції в український агросектор. Про масштаби їх домінування дають уявлення дані табл. 3.

Таблиця 3

Топ-10 українських агрохолдингів-експортерів, 2018 р.

Міс-це	Назва	Земель-ний банк, тис. га	Продукто-ва спеціалізація	Обсяг експорту 2018, млрд дол. США	Частка в агроекс-порті України, %	Власники та їхні статки, млн дол. США
1.	KERNEL	600	Олія соняшника, зернові, кукурудза	2,5	12,5	Андрій Веревський (420 млн), Віталій Хомутильник (390 млн.)
2.	АДМ ТРЕЙДІНГ Україна	немає даних	Кукурудза, олійні культури	1,2	6,0	Archer Daniels Midland Company (США)
3.	BUNGE UKRAINE	немає даних	Зернові, кукурудза, соя, олійні культури	1,1	5,7	Bunge (США) ⁵

⁵ Ринкова вартість компанії на початок 2021 р. становила 9,159 млрд дол. США.

Міс-це	Назва	Земель-ний банк, тис. га	Продукто-ва спеціалізація	Обсяг експорту 2018, млрд дол. США	Частка в агроекс-порті України, %	Власники та їхні статки, млн дол. США
4.	CARGILL UKRAINE	немає даних	Соя, олійні культури, зернові	1, 1	5,3	Cargill (США)
5.	Агроіндустріальний холдинг МХП (Міронівський хлібопродукт)	370	М'ясо птиці, зернові, олійні культури	1,0	5,1	Юрій Косюк (908 млн.)
6.	COFCO AGRICULTURE UKRAINE	немає даних	Олійні культури, зернові, кукурудза	1,0	4,9	COFCO International (Китай)
7.	НІБУЛОН (NIBULON)	83	Зернові, кукурудза	0,9	4,7	Олексій Вадатурський (549 млн), Андрій Вадатурський
8.	GLENCORE AGRICULTURE UKRAINE	немає даних	Кукурудза	0,6	2,8	GLENCORE (Швейцарія)
9.	LOUIS DREYFUS COMPANY UKRAINE	немає даних	Зернові, кукурудза	0,6	2,7	Louis Dreyfus Company Holdings (Нідерланди)
10.	АГРОПРОСПЕРИС	396	Зернові, кукурудза	0,4	1,9	NCH Capital Inc. (США)

Примітка: сірим фоном виділені компанії, які входять до провідної десятки світових багатонаціональних корпорацій (БНК) в аграрній та агропромисловій сферах.

Джерело: за даними Dragon Capital, компаній Latifundist, Landlord, «Новое время» [15].

Безумовно, в разі опори на дрібні фермерські господарства досягти такого зовнішнього (валютного) ефекту в короткі терміни неможливо, адже для більшості фермерських господарств вихід на зовнішні ринки пов'язаний із значними додатковими витратами і ризиками, особливо в умовах відсутності або крайньої обмеженості в Україні цивілізованих форм підтримки експортної діяльності на нових ринках та відповідних інститутів кредитування і страхування. Часу та значних первісних втрат вимагає і створення та впровадження сучасних екологічно стійких технологій аграрного виробництва. Такий шлях привабливий лише для тих, хто здатен мислити та діяти на перспективу, а не женеться за швидкими прибутками.

На жаль, в Україні, де гостро відчувається брак стратегічно орієнтованої бізнес-поведінки, саме зазначені позитивні макроекономічні ефекти від зростання експорту вже в близькій перспективі, доповнені ефектами надходження капіталу в економіку з метою придбання контролю над земельною власністю⁶, можуть відігравати роль основного чинника. І ці поверхневі й

⁶ Існуюча в нинішньому варіанті законодавства формальна заборона на придбання земельних ділянок сільськогосподарського призначення іноземцями і відстрочення можливості такого придбання для українських юридичних осіб не повинно вводити в оману. Лише люди, які не

тимчасові за своїм характером надбання можуть *маскувати реальні втрати можливостей розвитку в більш довгостроковому періоді*, які будуть зумовлені структурним спрощенням та обмеженням та фрагментацією економічного простору в українському селі. Така модель може бути *тимчасово прибутковою, але не забезпечить сталого розвитку та зростання*.

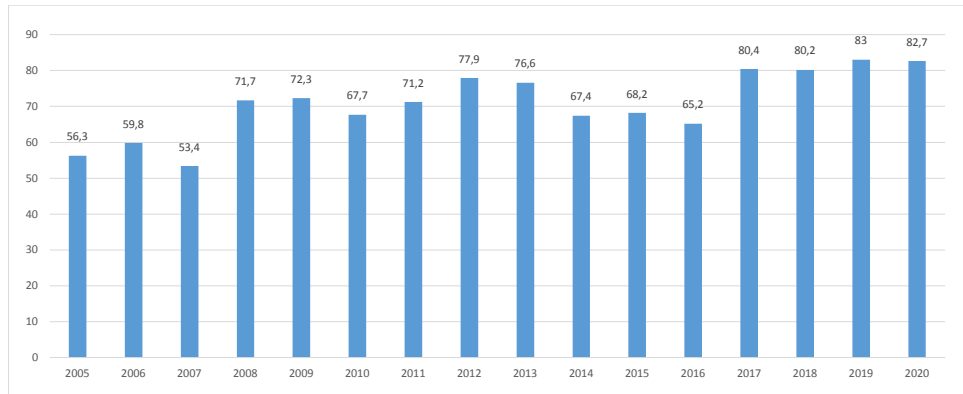

Рис. 2. Частка товарів проміжного споживання в сукупному експорті товарів агропродовольчої групи в Україні, 2005–2020 рр.

Джерело: складено за даними статистики НБУ [14].

Під впливом формування викривленої моделі експортоорієнтованого великого аграрного бізнесу, що перебуває в гіпертрофованій залежності від зовнішніх ринків та зовнішнього капіталу, в Україні відбувається зростаюча *деформація самої структури виробництва в аграрній сфері, що стає виразно сировинною* (див. рис. 2). Так, якщо в середині першого десятиліття 2000-х років частка проміжних товарів в групі агропродовольчих товарів не досягала і 60% (хоча і цей показник є занадто високим як для країни, що претендує на місце "житниці Європи"), то зусиллями наших агрореформаторів цей індикатор був доведений до рівня 83%. Це переконливо свідчить про *перетворення агросектора України на сировинну ланку глобальних ланцюгів виробництва продовольства*, керованих великими транснаціоналізованими структурами.

Фактично йдеться про створення всередині економіки України своєрідного *сировинного анклаву транснаціоналізованого виробництва*, який лише номінально пов'язаний з економікою в цілому. Номінально – тому що за всіма своїми основними компонентами він виразно виділяється і відділяється від внутрішньо орієнтованих секторів національної економіки:

- його основні фактори виробництва (сільськогосподарські машини, комбайни, добрива, хімікати, посівний матеріал) переважно імпортуються;
- його лівова частина продукції експортується як сировина;

знають особливостей сучасної мережевої економіки і не усвідомлюють наявності розгалуженого арсеналу засобів контролю над економікою з боку сучасного капіталу, можуть думати, що тим самим ставиться непрохідний бар'єр для концентрації реального контролю над землею з боку великих корпоративних структур українського та іноземного походження.

- доходи операторів цього сегмента ринку виразно вищі, ніж у середньому по економіці й чималою мірою утримуються в іноземній валюті, у т.ч. за межами України (насамперед у т.зв. офшорних юрисдикціях), а іноземними БНК виводяться з України як доходи на вкладений капітал⁷.

Саме зважаючи на це, торговельно-економічні ефекти від відкриття ринку землі в Україні якщо і можуть мати позитивний ефект, то він має розглядатися виключно як *умовно позитивний*, оскільки його будуть обмежувати та нейтралізовувати негативні ефекти структурного характеру.

Основні ризики та загрози для українського фермерства та сільських територій з боку глобального капіталу та багатонаціональних (транснаціональних) компаній

Коли ми оцінюємо ефекти від запровадження вільного ринку землі, ми не повинні розглядати це питання виключно у вузькому економічному контексті. Це питання має значно ширший соціально-економічний контекст і може *істотно впливати на загальне соціально-інституційне середовище розвитку країни загалом та сільських територій зокрема*.

У цьому контексті ми повинні розуміти, що світ нині увійшов у дуже складний період своєї еволюції, який характеризується значним загостренням протиріч та необхідністю здійснення суттєвих трансформацій системного характеру. Ці неминучі зміни *істотно підвищують ступінь невизначеності* розвитку українського села та економіки загалом і перетворюють їх на особливо вразливі, зважаючи на *асиметричність* існуючих залежностей: мінімальний вплив економіки України на глобальні процеси при величезному впливі глобальних процесів на українську економіку. У цьому контексті слід звернути особливу увагу на наведені нижче ризики.

По-перше, йдеться про суттєві зрушення в напрямі посилення у світі боротьби з тіньовими потоками капіталів та ухилянням від оподаткування. Ці тенденції значно посилилися в контексті боротьби з соціально-економічними наслідками пандемії COVID-19, оскільки провідні держави інтенсивно шукають джерела покриття безпрецедентно великих державних витрат. Провідними країнами світу (G20 та G7), міжнародними організаціями (насамперед ОЕСР) вживаються дедалі жорсткіші заходи в напрямі забезпечення більшої прозорості торговельних операцій та операцій з капіталом, наведення порядку в діяльності світових фінансових центрів та обмеження негативних впливів т.зв. офшорних зон. Варто згадати у цьому контексті хоча би проєкт BEPS (*Base Erosion and Profit Shifting*) – щодо розроблення заходів протидії розмиванню податкової бази та виведенню прибутку з метою уникнення оподаткування. Або ж прийняте Великою Британією рішення з вимогою до своїх заморських територій (таких як Кайманові острови та Британські Віргінські острови) відкрити секретну інформацію про власність компаній, зареєстровану в цих офшорних юрисдикціях.

⁷ Загалом в 2020 р., згідно з даними статистики платіжного балансу НБУ, по цій статті за кордон було переведено доходів на суму 7775 млн дол. США, а роком раніше – 11351 млн дол. США (що в декілька разів більше тих сум, які Україна випрошує в МВФ). І хоча далеко не вся ця сума припадає на зарубіжний агробізнес, присутній в Україні, зрозуміло, що в цих репатрійованих прибутках він має досить вагомий частку.

Це становить значний виклик для багатьох власників капіталів, нажитих незаконним шляхом і утримуваних "в тіні", у т.ч. в закордонних офшорних юрисдикціях. Зрозуміло, що власники таких активів стикаються з серйозними ризиками викриття незаконності (а, можливо, й арешту чи конфіскації) своїх активів, а отже – зацікавлені в переведенні своїх офшорних валютних авуарів у більш захищений актив.

До цього ризику додається і валютний ризик, пов'язаний з майбутнім долара США, якому кидає виклик не лише китайський юань, а й плани розгортання альтернативних систем розрахунків, пов'язаних як зі зростаючою цифровізацією, так і з укладенням регіональних розрахункових угод (як, наприклад, між Росією та Китаєм).

Земля є ідеальним варіантом для таких випадків "реструктуризації" незаконно нажитих статків, а також захисту від курсових ризиків і знецінення активів. Зростаючі світові потреби в продовольстві, з одного боку, та посилення негативних кліматичних впливів на аграрне виробництво – з іншого боку, перетворюють сільськогосподарську землю на *дефіцитний ресурс* економічного розвитку, що демонструватиме *довгостроковий підвищувальний ціновий тренд*. Це зумовлює те, що інвестиції в землю (*саме в землю і необов'язково в розвиток аграрного виробництва*)⁸ стають надзвичайно цікавим об'єктом операцій для численних власників грошових активів та операторів ринків капіталів.

Держава може надати істотну підтримку цій групі власників у конвертації їх сумнівних активів через механізми "амністії капіталів", "нульові декларації" та інших механізми, які останнім часом запроваджені в законодавстві України та дозволять безперешкодно вкладати тіньові кошти в абсолютно легальну земельну власність.

У разі реалізації цього сценарію зростання ефективності українського аграрного сектора не відбудеться. Скоріше, ми станемо свідками прискореного формування в Україні *латифундистської системи* – із відповідними жахливими соціальними наслідками, про які дає уявлення "досвід" деяких латиноамериканських країн, зокрема Бразилії⁹.

⁸ У цьому контексті логіка нинішніх українських земельних реформаторів не базується на реальних фактах. Показовим у цьому аспекті є висновки доповіді Світового банку ще від 2010 р. [16], яка узагальнила результати комплексного дослідження, проведеного в багатьох менш розвинених країнах світу (передусім у країнах Африки), щодо масштабного придбання та інвестування сільськогосподарських земель. У передмові до цієї доповіді, зокрема, відзначалося (Juergen Voegelé, директор департаменту сільського господарства та сільського розвитку Світового банку, с. xiv), що у багатьох випадках оголошені угоди щодо придбання земель ніколи не були реалізовані через великі ризики, нереальні цілі, зміни цін та неадекватну інфраструктуру, технологій та установ: фактично ведення сільського господарства було розпочато лише у 21% оголошених угод. Більше того, навіть деякі прибуткові проекти "не надавали задовільних переваг для місцевого розвитку".

⁹ У цій країні проведення земельної реформи стимулювало експансію експортоорієнтованого виробництва (зокрема виробництво сої), проте призвело до масового обезземелення селян, їхньої міграції до великих міст та розселення у т.зв "фавелах" – осередках наркоманії та організованої злочинності. Це стало наслідком провалів у земельній політиці та масштабних програм субсидування великих виробників, що стимулювало поширення механізованого, а не працемісткого виробництва – і це зумовило (у поєднанні з факторами низької якості записів у земельних реєстрах та низького рівня захисту прав на землю) вихід з ринку малих ферм та концентрацію землі у господарствах, що володіли понад 1 тис. га землі. Дуже негативними були й екологічні наслідки: прискорене вирубування тропічних лісів у басейні Амазонки (це висновки згаданої доповіді Світового банку 2010 р [16, с. 17]).

По-друге, відкриття земельного ринку створює нові *ризик* в аспекті посилення простору для проведення спекулятивних ринкових операцій зі ставкою на зростання цін на земельні ділянки, що повинно бути результатом відкриття земельного ринку. Про це переконливо свідчать різноманітні статистичні дані та розрахункові індекси, які складаються на цій основі.

Так, зокрема, табл. 4 переконливо демонструє, що в умовах здійснення лібералізації внутрішніх ринків у поєднанні із входженням до єдиного європейського простору ЄС для всіх без винятку країн – нових членів ЄС стало реальністю *істотне зростання середніх цін на сільськогосподарську землю*: в період з 2011 року (100%) для Латвії індекс цін становив у 2019 р. 168%, Польщі – 226%, Угорщини – 233%, Болгарії – 255%, Естонії – 326%, Литви – 327%, Румунії – 391%, Чехії – 441%. І це при тому, що зазначені країни, на відміну від України, не становлять великого стратегічного інтересу для світових аграрних корпорацій-експортерів та земельних інвесторів.

Таблиця 4

Середньонаціональні ціни на сільськогосподарську землю в країнах – членах ЄС, євро за гектар

Країна	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Бельгія	...	...	36591	38496	...	...	...	...	...
Болгарія	2112	2843	3175	3620	3891	4131	4622	5011	5382
Чехія	1836	3264	3662	4282	4775	5463	6448	7594	8095
Данія	17476	17562	15708	17209	18752	17584	17328	17724	17580
Естонія	1062	1265	1865	2426	2567	2735	2890	3174	3461
Ірландія	...	...	26366	23449	23594	18141	19903	27457	28068
Греція	15393	14968	13907	13276	12633	12272	12264	12387	12604
Іспанія	...	12005	11910	12192	12574	12522	12827	13023	12926
Франція	5390	5440	5770	5940	6000	6070	6030	6020	6000
Хорватія	...	...	...	...	2726	2835	3005	3282	3395
Італія	34257	39342	32532	39247	40153	33193	31731	30569	34156
Латвія	2336	4475	4980	2552	2654	2917	2975	3856	3922
Литва	1212	1527	2009	2330	3089	3516	3571	3890	3959
Люксембург	23648	24230	26621	27438	27738	26030	35590	35110	37300
Угорщина	2089	2380	2709	3042	3356	4182	4368	4662	4862
Нідерланди	50801	52716	54134	56944	61400	62972	68197	70320	69632
Польща	4855	6080	6275	7723	9220	9083	9699	10414	10991
Румунія	1366	1666	1653	2423	2039	1958	2085	4914	5339
Словенія	...	...	15545	16009	16071	17136	16876	18460	18752
Словаччина	11375	9650	5575	11442	24175	28217	3009	3432	3789
Фінляндія	8210	8047	8461	8090	8138	8326	8718	8380	8686
Швеція	6811	7043	6797	7408	7751	7921	8708	8842	9019
Велика Британія	18885	21905	23283	26634	30292	25730	23450	23412	...

Джерело: Eurostat database (16.04.21) [17].

Дані у більш широкому глобальному контексті, які впливають з розрахунків т.зв. глобального індексу сільськогосподарських угідь (Global Farmland Index),

вказують, що саме в регіоні країн Центральної Європи мало місце найбільш істотне зростання цін на сільськогосподарську землю (рис. 3).

FIGURE 1 **Global Farmland Index**

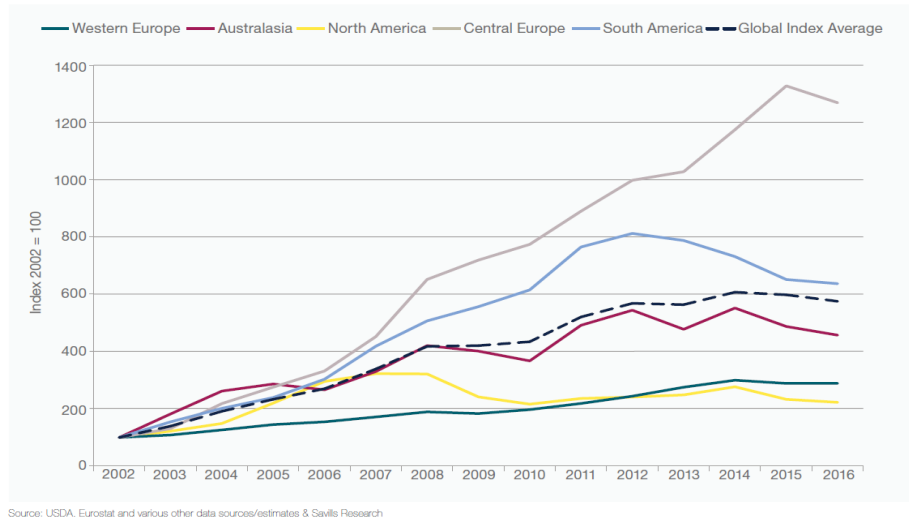

Рис. 3. Динаміка глобального індексу сільськогосподарських угідь (Global Farmland Index), 2002–2016 рр.

Примітка: складено на основі даних щодо 15 країн: Аргентини, Австралії, Бразилії, Канади, Данії, Франції, Німеччини, Угорщини, Ірландії, Нової Зеландії, Польщі, Румунії, Великої Британії, США та Уругваю.

Джерело: [18].

Зрозуміло, що в сучасній економіці, де надзвичайно велику роль у моделюванні ринкової поведінки відіграють очікування, саме *очікування тривалого та істотного підвищувального тренду створюють дуже сприятливе підґрунтя для здійснення спекулятивних операцій*. Такі операції були ускладнені в умовах завуальованої купівлі-продажу земельних ділянок, яка була поширена в Україні в умовах мораторію на купівлю-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Але ж зрозуміло, що саме в умовах повністю легалізованого, нічим не обмеженого (реальна ефективність контрольних процедур в країні, ураженій корупцією, є мінімальною) права купівлі-продажу землі можна проводити достатньо масштабні спекулятивні операції – ігри на підвищення вартості землі.

Теза прибічників вільної торгівлі землею, що при цьому будуть формуватися "ринкові ціни на землю", породжує серйозні сумніви, оскільки базується на гранично абстрактних економічних моделях, які мають мало спільного з реальною практикою недосконалої конкуренції на олігополістичних ринках. Адже в умовах наявності олігополії, поєднаної з політичною владою (а саме це в Україні, на жаль, є "нормою"), *великі гравці набудуть значних можливостей формувати цінові тренди у вигідному для них напрямі*. Замість "ринкових" цін ми, скоріш за все, отримуємо *монопольно високі ціни на землю*. І такий феномен не сприятиме розвитку сільського

господарства, адже норма прибутку для тих, хто займається виробництвом, при цьому падатиме.

Можливості земельних спекуляцій можуть навіть зрости, якщо будуть створені відповідні передумови на ринках похідних цінних паперів (ф'ючерсів, опціонів), які, як відомо, є не лише інструментами хеджування ринкових ризиків, а й важливим осередком спекулятивних фінансових операцій. Як тільки буде запроваджено вільний обіг земель, з'явиться можливість стандартизації відповідних ринкових трансакцій, а отже, й випуску відповідних цінних "земельних" паперів як нового виду фінансових деривативів. У такому разі не виключене зростання ліквідності, що в макроекономічному вимірі матиме відверто інфляційний вплив, а в мікроекономічному вимірі стимулюватиме зростання цін на земельні ділянки.

Лібералізація торгівлі сільськогосподарською землею може створити передумови, коли *спекулятивний капітал братиме гору над капіталом, безпосередньо задіяним в сільськогосподарське виробництво*. Зазначений процес напевно стане підґрунтям для *істотного зростання вартості сільськогосподарського виробництва, а отже, й цін на продовольство*. Неминуче подальше посилення експортної орієнтації українського аграрного сектора діятиме в тому ж напрямі. Але в умовах наявності в країні численного прошарку бідного населення такий шлях створює *величезні соціально-політичні ризики*.

Нарешті, слід відзначити, що в умовах лібералізації ринку землі сільськогосподарського призначення уреальнюється *істотне посилення ризику переходу контролю над земельними ресурсами України до іноземців*. Імовірність цього істотно посилюється тим, що вітчизняні підприємці не зможуть отримати належного доступу до ринку землі через те, що *український дрібний та середній аграрний бізнес і близько не має того обсягу фінансових ресурсів, якими володіють, наприклад, суверенні фінансові фонди деяких держав Перської затоки чи Китай, або ж приватний бізнес США чи Росії*.

Так, в Україні, чистий поточний прибуток/змішаний дохід у сільському господарстві, відповідно до даних Держстату за 2018 р. (останні доступні дані) [19], становив 247 млрд грн, що за середнім курсом гривні 2018 р. дорівнювало приблизно 9,1 млрд дол. США. Ця сума включає сукупний дохід усіх суб'єктів, включаючи насамперед дохід великих агрокомпаній від високоприбуткових статей агроекспорту. Величина потенційного фінансового ресурсу для цілей придбання земельних ділянок зазвичай може становити лише певну частину цього сукупного доходу. Але навіть всі 9 млрд дол. США – це лише трохи більше 1% від середнього розміру активів десяти найкрупніших у світі суверенних фондів добробуту (див. табл. 5), більшість з яких розташована в багатих країнах Близького Сходу та Східної Азії, що мають значний інтерес до питання забезпечення продовольством і можуть бути реальними учасниками ігор на земельному ринку України – якщо не прямо (закон нині цього не дозволяє), то опосередковано, через залежних від них осіб-резидентів.

Таблиця 5
Найбільші світові суверенні фонди добробуту

Місце	Назва суверенного фонду добробуту	Сукупні активи, млн дол. США	Кількість філій	Регіон і країна
1.	Norway Government Pension Fund Global	1 289 460	21	Європа, Норвегія
2.	China Investment Corporation	1 045 715	33	Азія, Китай
3.	Abu Dhabi Investment Authority	649 176	49	Близький Схід, ОАЕ
4.	Hong Kong Monetary Authority Investment Portfolio	580 535	21	Азія, Гонконг (Китай)
5.	Kuwait Investment Authority	533 650	9	Близький Схід, Кувейт
6.	GIC Private Limited	453 200	89	Азія, Сінгапур
7.	Temasek Holdings	417 351	121	Азія, Сінгапур
8.	Public Investment Fund of Saudi Arabia	399 451	10	Близький Схід, Саудівська Аравія
9.	National Council for Social Security Fund of the People's Republic of China (NSSF)	372 068	4	Азія, Китай
10.	Investment Corporation of Dubai	301 527	19	Близький Схід, ОАЕ
11.	Qatar Investment Authority		65	Близький Схід, Катар
12.	Turkey Wealth Fund		2	Близький Схід, Туреччина
13.	Mubadala Investment Company		34	Близький Схід, ОАЕ

Джерело: [20].

Увесь річний дохід усього українського агросектора не можна навіть порівняти з річним доходом американських Cargill та ADM, які в 2020 р. отримали, відповідно, 115 та понад 64 млрд дол. США. І це не якісь потенційні учасники операцій на ринку України, а його сьогоденні фактичні лідери, які, безумовно, прагнуть до зміцнення майнових гарантій свої присутності в Україні.

Формальна заборона придбання земельних ділянок іноземцями не може розглядатися як надійний заслін для переходу реальної власності на землю на користь іноземних осіб. Про це однозначно свідчить досвід здійснення тіньових операцій із земельними ділянками в Україні у період формального існування мораторію. Підвищена схильність державних чиновників до корупції при загальній слабкості державних інститутів контролю за дотриманням законодавства, підтримана сучасними можливостями утворення неформальних мереж економічних відносин, відкривають широкі можливості ефективного обходу існуючих заборон.

Для оцінки можливих наслідків від запровадження вільного ринку землі в Україні досить показовим прикладом може слугувати досвід Європейського Союзу в цій сфері відносин. Він становить тим більший інтерес, що Україна

намагається імплементувати норми права ЄС у своє законодавство. І цей досвід є далеко не безпроблемним, як свідчать офіційні документи Євросоюзу.

Так, у 2015 р. Європейський соціально-економічний комітет, який слугує консультативним органом ЄС, видав документ під назвою *"Захоплення земель – сигнал тривоги для Європи та безпосередня загроза для сімейного фермерського господарства"* [21]. У цьому документі, який варто було би вивчити українським лібертаріанцям-младореформаторам, відзначалося, що в 2013 р. у 27 країнах – членах ЄС лише 3,1% усієї кількості ферм контролювали 52,2% усіх сільськогосподарських угідь в Європі, тоді як на 76,2% ферм припадало лише 11,2%. Комітет при цьому відзначав, що такий тренд концентрації землі "суперечить європейській моделі сталого і багатофункціонального сільського господарства, в якій сімейні ферми є важливим компонентом". Керуючись цим документом, Європейський Парламент у квітні 2017 р. ухвалив відповідну резолюцію, спрямовану на полегшення доступу до земельних ділянок для фермерів [22]. При цьому він, зокрема, послався на прийняте ще 12 січня 1967 р. рішення Конституційного суду Німеччини (1 BvR 169/63, BVerfG 21, 73-87), що "торгівля сільською землею не повинна бути такою ж вільною, як торгівля будь-якими іншими капітальними активами, оскільки земля є невідновлюваним необхідним ресурсом, і справедливий правовий та соціальний порядок вимагає врахування суспільних інтересів щодо землі набагато більше, ніж у випадку з будь-яким іншим майном".

Але якщо навіть в Європейському Союзі, з його розвиненими соціальними інституціями і стандартами прозорості, при величезних обсягах фінансової підтримки фермерського господарства виникають такі проблеми, то чого варто очікувати в Україні? Різні дослідження, проведені на прикладах різних країн, показують реальну небезпеку широкомасштабного захоплення земельних ділянок невеликою кількістю власників, у т.ч. за участю багатонаціональних фірм¹⁰. І ця проблема має бути чітко усвідомлена в Україні та стати основою для вироблення низки запобіжних механізмів, які унеможливлять реалізацію тих ризиків, які випливають з процесу лібералізації земельних відносин в умовах далеко не завжди сприятливого і дуже невизначеного, неоднозначного глобального середовища.

Рекомендації щодо засобів протидії ризикам та загрозам справедливого просторового розвитку сільських територій в Україні у контексті глобалізації

Зважаючи на принципи збереження та управління сільськогосподарськими угіддями та регулювання ринкової передачі земель, яка склалася в Європейському Союзі та відображена в синтезованому вигляді у згаданій вище резолюції Європейського Парламенту 2017 р., в Україні слід розглянути необхідність реалізації таких заходів політики та впровадження наведених нижче регулятивних механізмів:

¹⁰ Див., зокрема [23] (приклад Еквадору), [24] (приклад Румунії), [25] (огляд по Центрально-Східній Європі).

Створити низку інституцій для ефективного регулювання операцій на земельному ринку:

- *Службу нагляду за земельним ринком для збирання та обробки інформації про рівень концентрації та володіння сільськогосподарськими угіддями, включаючи облік закупівельних цін та орендної плати, оцінку ринкової поведінки власників та орендарів, спостереження за втратою прав власності на сільськогосподарські угіддя, відслідковування тенденцій родючості ґрунтів та ерозії земель. У функції цієї служби має увійти реєстрація та опублікування інформації про випадки спекулятивних закупівель землі;*

- *постійно діючу міжвідомчу робочу групу високого рівня для вивчення проблеми концентрації сільськогосподарських угідь, проведення дослідження впливу заходів економічної та правової політики на концентрацію земель та сільськогосподарське виробництво, а також аналізу ризиків, які концентрація земель створює для забезпечення продовольством, зайнятості, навколишнього середовища, якості ґрунту та розвитку сільських територій;*

- *інтегровану національну інформаційну систему для збирання, обробки та систематизації даних про рівні орендної плати, ціни на землю по категоріях якості, операції з придбання землі за різними варіантами трансакцій, з особливим наголосом на придбанні великих земельних ділянок, втраті та порушеннях прав власності та спекулятивних сплесках на земельному ринку;*

- *систему статистичного спостереження за земельними операціями на основі відповідних цифрових технологій, включаючи забезпечення тісного зв'язку цієї системи і відповідними кадастровими даними щодо сільськогосподарських угідь, із гарантуванням відкритого загального доступу до таких даних – для забезпечення прозорості операцій та полегшення відстеження основних трендів на ринку незалежними дослідниками (експертами).*

1. *Запровадити практику регулярних звітів уряду перед парламентом про ситуацію з використанням землі, зміни в структурі землекористування, динаміку цін та ступінь реалізації основних цілей сільськогосподарської політики та ефективність дії правових норм у цій сфері – з урахуванням тенденцій щодо чинників світової та національної продовольчої безпеки.*

2. *Закріпити в законодавстві механізми, які б запобігали надмірній концентрації земель, включаючи:*

- *пріоритетні права на купівлю землі для суб'єктів, які здійснюють розвиток власних ферм, передусім для малих та середніх місцевих виробників, молодих фермерів, особливо зважаючи на можливість зростання попиту на земельні ділянки з боку нефермерських покупців, які часто керуються суто спекулятивними цілями. При цьому відштовхуватися від визнання важливості дрібних сімейних фермерських господарств для сільського життя, збереження культурної спадщини та соціального розвитку та раціонального використання природних ресурсів;*

- *застосування до операцій із сільськогосподарськими угіддями процедур попередньої перевірки відповідності національному законодавству про землю, щодо різних перетворень форм власності (злиття, поглинання, поділи, створення фондів), зважаючи на те, що така політика повинна допомогти запобігти встановленню домінуючих позицій на ринках землі;*

– використання таких *інструментів для регулювання ринку землі*, як державне ліцензування продажу та оренди землі, зобов'язання щодо орендарів для ведення фермерського господарства, створення земельного банку, індексація цін з урахуванням доходів фермерських господарств тощо.

3. Упровадити заходи з *регулювання ринків землі з метою уникнення спекулятивних земельних операцій*, включаючи норми податкового законодавства, громадський нагляд у сфері управління земельними ресурсами.

4. Упровадити *ефективні інвестиційні та кредитні механізми для ринку землі*, які б охоплювали:

– використання *інвестиційних фондів, заснованих на принципі солідарності*, що дають вкладникам змогу вкладати свої кошти з метою надання допомоги молодим людям, які не мають достатніх ресурсів, у придбанні землі та започаткування кар'єри у фермерському господарстві;

– забезпечення доступу до *стійкого кредитування* з метою придбання землі або володіння, особливо для нових учасників та молодих фермерів.

5. Забезпечити *системний підхід до організації контролю у сфері операцій на земельному ринку*, який би охоплював не лише сферу сільського господарства, а й інші сфери, які впливають на його розвиток – енергетику, навколишнє середовище, регіональний розвиток, мобільність, фінанси та інвестиції. Такий контроль має здійснюватися за участю фермерів та їхніх організацій, а також інших суб'єктів громадянського суспільства.

Висновки

1. Процеси глобалізації зумовлюють посилення концентрації агропродовольчого виробництва та бізнесу і збільшення ролі великих транснаціоналізованих корпорацій, які не прагнуть розвивати конкурентні переваги приймаючої країни, а експлуатують вже наявні порівняльні переваги, зумовлюючи становлення в багатьох приймаючих країнах моделі подвійної економіки, розщепленої в технологічному та соціально-економічному вимірах на якісно неоднорідні сектори, що дуже слабо взаємодіють. Зважаючи на це, політика щодо залучення іноземного капіталу та великих багатонаціональних корпорацій має бути гранично виваженою та вбудованою в національні пріоритети соціально-економічного розвитку.
2. Лібералізація земельного ринку створює передумови для концентрації земельних угідь у руках великих аграрних корпорацій, орієнтованих на експорт. При цьому відбуватиметься перетворення агросектора України на сировинну ланку глобальних ланцюгів виробництва продовольства, керованих великими транснаціоналізованими структурами, створення всередині економіки України своєрідного сировинного анклаву транснаціоналізованого виробництва. Хоча це може мати певні позитивні макроекономічні ефекти тимчасового характеру, ці вигоди нейтралізуватимуться негативними ефектами структурного характеру і маскуватимуть реальні втрати можливостей розвитку у більш довгостроковому періоді.
3. Придбання землі є ідеальним варіантом для "реструктуризації" незаконно нажитих статків, а також захисту від курсових ризиків і знецінення активів. Це перетворює інвестиції в землю на надзвичайно привабливий об'єкт

операцій для численних власників грошових активів та операторів ринків капіталів, чий інтереси не обов'язково полягатимуть у розвитку аграрного виробництва.

4. Відкриття земельного ринку розширює простір для проведення спекулятивних ринкових операцій зі ставкою на зростання цін на земельні ділянки, що стане реальністю в умовах поширення очікувань щодо тривалого та істотного підвищувального тренду цін на земельні ділянки. За таких умов спекулятивний капітал братиме гору над виробничим аграрним капіталом, що може спричинити істотне зростання вартості сільськогосподарського виробництва і цін на продовольство.
5. В умовах лібералізації ринку землі сільськогосподарського призначення зростають ризики переходу контролю над земельними ресурсами України до іноземців (суверенних фінансових фондів держав, провідних міжнародних корпорацій), зважаючи на їх кардинальне переважання в обсязі доступних фінансових ресурсів для придбання землі, порівняно з тими, які мають резиденти України.
6. В Україні необхідно впровадити на системній основі заходи політики щодо регулювання операцій на земельному ринку, зважаючи на принципи збереження та управління сільськогосподарськими угіддями та регулювання ринкової передачі земель, яка склалася в Європейському Союзі та в синтезованому вигляді відображена у відповідній резолюції Європейського Парламенту 2017 року.

References

1. Leshchenko, Roman (2021). Land Reform Can Make Ukraine an Agricultural Superpower. *Atlantic Council* (USA), June 22, 2021. Retrieved from <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/land-reform-can-make-ukraine-an-agricultural-superpower/>
2. Land Transparency, Kyiv School of Economics, Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine (2021, May). White Paper: Strategy for the Development of Land Relations in Ukraine. Retrieved from <https://kse.ua/wp-content/uploads/2021/05/Land-strategy.pdf> [in Ukrainian].
3. Borodina O. Land reform and human rights. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraine – Mirror of the Week*, April 16, 2021, Retrieved from <https://zn.ua/ukr/macrolevel/zemelna-reforma-i-prava-ljudini.html> [in Ukrainian].
4. Lomakovich, V., Unkovskaya, T., Ilchenko, V., Bogdan, T. (2019). Land market: existing threats to Ukraine and necessary safeguards: Analytical report GROWFORD Institute, 11.26.2019. Retrieved from https://www.growford.org.ua/wp-content/uploads/Dopovid_RYNOK_ZEMLI_final-32.pdf; *Zemel'nyj visnyk Ukrainy – Land Management Bulletin*, 10, 2-9; 11, 12-21 [in Ukrainian].
5. Falko, A. (2019). Land market: risks and prospects. The attitude of scientists. *Holos Ukrainy – Voice of Ukraine*, December 4. Retrieved from www.golos.com.ua/article/324797 [in Ukrainian].
6. UNCTAD (2021). World Investment Report 2021: Investing in Sustainable Recovery. Geneva: United Nations.
7. UNCTAD (2019). World Investment Report 2019: Special Economic Zones. Geneva: United Nations.
8. UNCTAD (2020). World Investment Report 2020: International Production Beyond the Pandemic. Geneva: United Nations.
9. OECD (2021). Measuring Multinational Enterprises, Analytical Database on Individual Multinationals and Affiliates (ADIMA). Retrieved 03.06.2021 from <https://www.oecd.org/sdd/its/measuring-multinational-enterprises.htm>
10. Top 10 Largest Agricultural Companies in the World 2020, TOP Agriculture Companies (2021). *BizVibe Agriculture Blog*. Retrieved 16.04.2021 from <https://blog.bizvibe.com/blog/largest-agricultural-companies>
11. FAOSTATdatabank. Retrieved 25.06.2021 from <http://www.fao.org/faostat/en/#data>

12. Boeke, J.H. (1953). *Economics and Economic Policy of Dual Societies*. New York: Institute of Pacific Relations.
13. Lewis, W.A. (1954). Economic development with unlimited supply of labour. *The Manchester School*, 22 (2), 139–91, doi:10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x
14. NBU. Statistics of the balance of payments of Ukraine. Retrieved 11.06.2021 from <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external#1> [in Ukrainian].
15. HB and Dragon Capital (2019, September 2). The top 10 largest agricultural exporters in the country are NV and Dragon Capital. *New time*. Retrieved from <https://biz.nv.ua/markets/reyting-50040122.html>
16. Deininger, Klaus and Byerlee, Derek et al. (2010). *Rising Global Interest in Farmland. Can it Yield Sustainable and Equitable Benefits?* Washington, D.C.: World Bank. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-8591-3>
17. Eurostat database. Agriculture, Agricultural prices and price indices: Land prices and rents (apri_lpr). Retrieved 16.04.2021 from <https://ec.europa.eu/eurostat/web/agriculture/data/database>
18. Savills World Research Global Farmland (2018). Global Farmland Index. Retrieved from <https://pdf.euro.savills.co.uk/uk/rural---other/global-farmland-index-2018.pdf>
19. State Statistics Service of Ukraine (2021). Economic accounts of agriculture (production account and income account). Retrieved 16.07.2021 from <http://www.ukrstat.gov.ua/>
20. SWFI (2021). Top 100 Largest Sovereign Wealth Fund Rankings by Total Assets. Retrieved 31.05.2021 from <https://www.swfinstitute.org/fund-rankings/sovereign-wealth-fund>
21. European Economic and Social Committee (2015, January 21). Land grabbing - a wake-up call for Europe and an imminent threat to family farming. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540369/IPOL_STU\(2015\)540369_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540369/IPOL_STU(2015)540369_EN.pdf)
22. European Parliament (2017). State of play of farmland concentration in the EU: how to facilitate the access to land for Farmers. European Parliament resolution of 27 April 2017 on the state of play of farmland concentration in the EU: how to facilitate the access to land for farmers (2016/2141(INI)). *Official Journal of the European Union*, 23.08.2018.
23. AGTER (2021). Large Scale Land Grabbing: The Role of Multinational Firms. Retrieved 16.04.2021 from www.agter.org/bdf/es/corpus_chemin/fiche-chemin-366.html
24. Burja, Vasile, Tamas-Szora, Attila and Dobra, Iulian Bogdan (2020). Land Concentration, Land Grabbing and Sustainable Development of Agriculture in Romania. *Sustainability*, 12, 2137. Retrieved from www.mdpi.com/journal/sustainability; <https://doi.org/10.3390/su12052137>
25. Jürgenson, Evelin, and Rasva, Marii (2020). The Changing Structure and Concentration of Agricultural Land Holdings in Estonia and Possible Threat for Rural Areas. *Land*, 9, 41. Retrieved from www.mdpi.com/journal/land; <https://doi.org/10.3390/land9020041>

Надійшла до редакції 05.08.2021 р.

Прорецензовано 03.09.2021 р.

Підписано до друку 23.09.2021 р.

Volodymyr Sidenko¹¹

THE GLOBAL CONTEXT OF LAND MARKET LIBERALIZATION IN UKRAINE: OPPORTUNITIES AND RISKS FOR RURAL DEVELOPMENT

The article considers various global factors influencing rural development under the conditions of liberalization of the agricultural land market in Ukraine. The author assesses the impact of global processes and global capital on the development of national farms, income distribution, access to land resources, production processes and equitable development in this country. It is proved that globalization,

¹¹ **Sidenko, Volodymyr Romanovych** – Doctor of Economics. Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Scientific Consultant at the Razumkov Centre; Chief Researcher, SI "Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine" (26, P. Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine), ORCID 0000-0002-4195-5351, e-mail: v_sidenko@ukr.net

leading to increased concentration of agri-food production and business and expanding the role of large transnationalized corporations, is primarily aimed at exploiting the country's existing comparative advantages, rather than increasing them, and promotes, in many recipient countries, a model of double economy split in the technological and socio-economic dimensions into qualitatively heterogeneous sectors.

The author concludes that although global factors of agricultural production may have a relatively positive impact in macroeconomic terms, the dominance of multinational (transnational) companies, large exporting companies and financially powerful sovereign welfare funds in the market may create risks and threats of crowding out Ukrainian farmers from the market and blocking the sustainable development of rural areas. At the same time, Ukraine's agricultural sector will be transformed into a raw-material link of global food production chains dominated by large transnationalized entities, and a kind of raw-material enclave of transnationalized production will be created within the Ukrainian economy.

The article argues that in today's global economy, where cardinal transformations are taking place and uncertainty is growing, land will become an increasingly valuable asset, attractive not only to agricultural producers but also to land speculators and those who try to maintain the value of their assets under the conditions of growing global risks. Under such conditions, investment in land will not at all necessarily contribute to the development of agricultural production, because speculative capital in the face of widespread expectations of a long and significant upward trend in land prices will prevail over productive agricultural capital. In general, this might lead to a significant increase in the cost of agricultural production and food prices.

The author proves that the liberalization of the land market leads to increased risks of transfer of the control over Ukraine's land resources to foreigners (sovereign financial funds and major international corporations), given their dramatic advantage by available financial resources for land acquisition, compared to those possessed by Ukraine's residents.

The article substantiates a set of policy measures and national policy instruments necessary to minimize the risks associated with the introduction (in the context of globalization) of free purchase and sale of agricultural land, which comply with the regulation principles of the European Union¹².

Keywords: agricultural land market, rural development, globalization, global capital, multinational (transnational) corporations, sovereign development funds, economic and social risks and threats

¹² Prepared within the scientific project on "Spatial justice in land use for sustainable development of rural areas", under completion in accordance with the Resolution of the Presidium of the NAS of Ukraine of 23.12.2020 No 296 (state registration No 0120U100816).